

Dr hab. Małgorzata Halicka, prof. UWB

Uniwersytet w Białymstoku

R E C E N Z J A

**rozprawy doktorskiej mgr Agnieszki Wróbel
pt. „Zmieniające się współcześnie znaczenia starości
a tożsamość społeczna osób starszych”**

Praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. UAM dr hab. Ryszarda Necla

Podjęta przez Autorkę problematyka badawcza dotycząca zmieniającego się współcześnie znaczenia starości w kontekście tożsamości społecznej osób starszych stanowi ważne zagadnienie z punktu widzenia zarówno socjologii jak i gerontologii społecznej. Jak dotąd zainteresowanie badaczy tym problemem było raczej niewielkie pomimo, że jako społeczeństwo polskie stale podlegamy pewnym procesom, starzejemy się, co więcej tempo starzenia w naszym kraju stale rośnie. Z tego punktu widzenia badany przez Autorkę problem dobrze wpisuje się w rozwój socjologii starości i gerontologii społecznej. Przeobrażanie znaczenia starości w tak szybko zmieniającym się społeczeństwie polskim z pewnością znajduje odzwierciedlenie w konstruowaniu tożsamości społecznej osób starszych. Są to z pewnością nowe treści, które przyczynią się do rozwoju dyscypliny naukowej, w tym przypadku socjologii zorientowanej na starość, a także gerontologii społecznej.

Przedłożona do oceny dysertacja spełnia wymogi formalne. Praca liczy 325 stron komputerowego tekstu. Jej struktura jest typowa dla prac teoretyczno-empirycznych. Streszczenie w języku polskim i angielskim poprzedza zasadniczą część teoretyczną pracy. Wprowadzenie otwiera obszerny blok zagadnień teoretycznych, które uporządkowane zostały w postaci trzech rozbudowanych i uszczegółowionych rozdziałów (rozd. I, II i III).

Kolejny IV rozdział dotyczy metodologii badań własnych, natomiast w rozdziałach: V i VI zaprezentowana została analiza wyników badań własnych, interpretacja wyników, a także wnioski wynikające z badań oraz dyskusja. Kończącą część pracy stanowi: zakończenie, bibliografia i netografia. Oczekiwałam, że ostatnim, tj. zamykającym pracę elementem będzie narzędzie badawcze, którym Doktorantka posługiwała się w badaniach. Brak w pracy narzędzia badawczego poczytuję jako pewne uchybienie.

Zanim jednak omówione zostaną poszczególne rozdziały, chcę ustosunkować się do przyjętego tytułu. Jestem zdania, że z korzyścią by było dla pracy i Czytelnika gdyby tytuł został dookreślony przez podtytuł np.: Studium badań jakościowych lub ...w świetle badań jakościowych.

W rozdziale I zatytułowanym „Teoretyczne podstawy i ramy projektu badawczego” Autorka zapoznaje Czytelnika z socjologicznym osadzeniem badań. Starość jako fenomen społeczny znajduje odzwierciedlenie wśród ludzi „w polach wzajemnych relacji”. Kluczowym socjologicznym pojęciem jakie tu się pojawia jest tożsamość społeczna jednostki rozumiana w kategoriach socjologicznych. Tożsamość społeczna nie jest jedynie zbiorem przypisanych ról, lecz stanowi rezultat refleksyjnego procesu w odniesieniu do świata społecznego.

Kolejnym ważnym zagadnieniem tego rozdziału jest przyjęta przez Autorkę perspektywa badawcza konstrukcjonizmu społecznego, który stał się punktem odniesienia dla prowadzonych analiz. Starość w ujęciu konstrukcjonizmu społecznego, to nie jedynie wyjaśnienie indywidualnych procesów starzenia się, ale także analiza subiektywnych znaczeń przypisywanych różnym sytuacjom mających miejsce np. w instytucjach opiekuńczych. Osadzenie badań własnych w tej perspektywie wydaje się słuszne.

W rozdziale drugim zatytułowanym „Społeczne i indywidualne konteksty starości” Autorka - w oparciu o literaturę przedmiotu - dokonuje analizy pojęć: starości i starzenia się. Omawia także trzy wymiary starości: biologiczny, psychologiczny i społeczny wykorzystując przy tym literaturę polską i anglojęzyczną. W omawianym rozdziale jest także mowa o społecznych teoriach starzenia się, o społecznej konstrukcji starości, którą konstytuują: wiek, stereotypy i dyskryminacja, a

także zmieniające się w społeczeństwie współcześnie trendy dotyczące postrzegania starości. Analiza wybranych aspektów starości demograficznej zamyka treści rozdziału drugiego.

Kolejny III rozdział teoretyczny zatytułowany „Tożsamość jednostki” wyjaśnia pojęcie tożsamości jednostki, a także tożsamości społecznej. „Tożsamość społeczna - jak pisze Autorka – stała się ugruntowaną kategorią współczesnej socjologii” (s. 103). I dalej (...) „W kontekście tożsamości społecznej konstrukcjonizm społeczny stanowił (...) fundamentalną perspektywę teoretyczną pozwalającą ująć ją jako dynamiczny i społecznie konstruowany proces”(s.106). Na uwagę zasługuje ciekawe zaprezentowanie przez Doktorantkę wybranych ujęć teoretycznych tożsamości społecznej (E.H.Eriksona oraz H.Tahfela i J.Turnera), co z punktu widzenia omawianej w pracy problematyki jest istotne i podnosi walory ocenianej pracy. Zwraca uwagę kolejne - w tym rozdziale zagadnienie - mianowicie: „Tożsamość społeczna osób starszych”, które to zagadnienie dopełnia niejako poruszane w pracy aspekty teoretyczne dotyczące badanego problemu.

Rozdział IV dotyczy założeń metodologicznych badań własnych. Krótkie omówienie jakościowej strategii badań stanowi swego rodzaju wprowadzenie do owego rozdziału. Chcę podkreślić, że wszystkie niezbędne elementy procesu badawczego takie jak: cel i problematyka badań, metoda, technika i narzędzie badawcze, dobór próby, organizacja, teren i przebieg badań, a także rola badacza, etyka badań oraz analiza zebranych danych, zostały w tym rozdziale omówione. Szczególnie cieszy, że Doktorantka - na użytek własnych badań – przyjmuje, ale także rozwija myśl twórczą innego autora pomnażając z jednej strony wiedzę zastaną, z drugiej natomiast wnosząc nowe treści stanowiące pewien wkład do socjologii jako dyscypliny naukowej. Mowa tu o trzech kontekstach analizy konstruowania przez osoby starsze tożsamości społecznej: obszar relacji z samym sobą, relacji ze światem społecznym oraz relacji z innymi (s.126).

Ważnym zagadnieniem w rozdziale metodologicznym jest podpunkt 4.2 określony jako „Cel i problematyka badań”. Zgodnie z przyjętą wyżej terminologią, w pierwszej kolejności winien być zaprezentowany cel badań, a następnie problematyka badawcza.

Ze względu na jakościowy charakter bada, jako metodę badania Autorka słusznie przyjęła wielokrotne studium przypadku, natomiast narzędzie badawcze stanowił scenariusz wywiadu własnej konstrukcji podzielony na bloki tematyczne dotyczące trzech perspektyw: jednostkowej, relacyjnej i społecznej. Ponownie odniosę się do mojej wcześniejszej sugestii mianowicie, w pracy poddanej ocenie, mającej charakter empiryczny, narzędzie badawcze winno być jej częścią, uwzględnione np. w formie załącznika. Kolejne zagadnienie, na które chcę zwrócić uwagę, to dobór próby badawczej. Autorka uwzględnia kryteria celowego doboru próby (wiek i płeć) oraz względną sprawność i samodzielność osób. W moim odczuciu, ta elitarna grupa badanych znajdzie odzwierciedlenie w uzyskanych wynikach badań, które - jak mierniam - będą bardziej pozytywne niż w populacji seniorów. Kolejna sugestia odnosi się do wieku badanych. Jeśli Autorka przyjmuje do badań kohorty wieku, to chcę podpowiedzieć, że kohorty mają przyjęty logicznie przedział wieku: np. kohorty jednoroczne, kohorty 5-letnie, kohorty 10-letnie... Jeśli jest mowa o kohortach 5-letnich, nie mogą one na siebie nachodzić, ani też odbiegać od przyjętej ogólnie nomenklatury w literaturze: nie stosujemy przedziału wieku 65-75 lat, czy też 76-85 lat (s.138), a 65-74 lata, 75-84 lata. Pewien mój niedosyt budzi brak uwzględnionej w pracy charakterystyki osób badanych, co w przypadku interpretacji przez socjologa uzyskanych wyników badań odgrywa istotną rolę. Chcę natomiast podkreślić i docenić - w sposób szczególny - zaangażowanie Doktorantki w proces badawczy gdyż wszystkie wywiady w liczbie 25 przeprowadziła samodzielnie zważywszy, że czas trwania wywiadu oscylował w przedziale od 1 do 3 godzin. Analiza zgromadzonych danych empirycznych skupiona była na trzech etapach: kodowanie danych, kategoryzacja oraz interpretacja. Celem uproszczenia procesu opracowywania danych Autorka zastosowała kilka zabiegów: ...” jasny sposób kodowania tematów, analiza przypadków kontrastowych oraz wielopoziomowa interpretacja...”(s.149), które przyczyniły się do pogłębienia wyników badań.

Przechodząc do omówienia części empirycznej dysertacji, ocenie poddane zostaną dwa kolejne rozdziały, których podstawę opracowania stanowiły uzyskane wyniki badań. Rozdział V dotyczący trójwymiarowej analizy znaczeń starości w

doświadczeniach osób starszych wobec ich tożsamości społecznej, skupia się na trzech zasadniczych wymiarach tożsamości społecznej:

- relacji z samym sobą, czyli jednostkowym wymiarze tożsamości społecznej,
- relacji z innymi, czyli relacyjnym wymiarze tożsamości społecznej
- relacji ze światem społecznym, czyli społeczny wymiar tożsamości społecznej.

Uzyskane wyniki badań pokazują wielowymiarowość przeżywania starzenia się jako procesu egzystencjalnego oraz tożsamościowego. W wypowiedziach rozmówców pojawia się dążenie do samookreślenia i wyznaczania granic, które odnosi się do sposobu kształtowania przez osoby starsze swojej tożsamości w kontekście starzenia się. Dokonuje się to poprzez refleksyjną relację z samym sobą, jak również w odniesieniu do społecznych wyobrażeń. I tu nasuwa się sugestia dotycząca braku informacji odnośnie przyjętych inicjałów/skrótów dotyczących cytowanych wypowiedzi narratorów: W_1,K.,l. 69 – str. 153 – domyślam się, że chodzi o wywiad nr 1, przeprowadzony z kobietą w wieku 69 lat. Jednak w nauce nie możemy bazować na domysłach. Samookreślenie i wyznaczanie granic odnosi się do sposobu, w jaki osoby starsze kształtują swoją tożsamość zarówno poprzez refleksyjną relację z samym sobą jak i w odniesieniu do społecznych wyobrażeń. Potrzeba akceptacji i zmiany perspektywy, to kolejna odsłona pokazująca starość jako proces ciągłej zmiany i przystosowywania się. W tym kontekście oznacza aktywne dopasowywanie się do wyzwań. Pomocne są w tym: sprawczość, dyscyplina oraz akceptacja starości. W przeświadczeniu badanych starzenie się jest nie tylko procesem fizycznym, czy społecznym, ale także doświadczeniem osadzonym w refleksyjności oraz w potrzebie nadawania znaczenia. Przeżywanie starości wynika przede wszystkim z indywidualnej refleksyjności, interpretacji własnych doświadczeń oraz potrzeby samostanowienia.

Kolejny obszar badań dotyczył relacyjnego wymiaru tożsamości społecznej, w którym zasadniczą rolę odgrywają kontakty społeczne seniorów z członkami rodzin oraz innymi osobami. Wnioski jakie z badań wynikają w obszarze postulowanych więzi oraz relacji wydają się z jednej strony zrozumiałe, z drugiej tak nie do końca oczywiste. Dotyczą bowiem przekształcania relacji rodzinnych polegających na

odchodzeniu od modelu opiekuńczego na rzecz układu partnerskiego. Koresponduje z tym kolejne zagadnienie dotyczące doświadczania dumy oraz uznania ze strony dzieci, wnuków, którzy postrzegają swoich dziadków jako źródło inspiracji. I tu rodzi się pytanie: jak sprostać problemom opiekuńczym wobec np. rodziców, dziadków w sytuacji kiedy nie towarzyszą kontaktom relacje, nie towarzyszy też temu duma, ani uznanie? Umacnianie tożsamości społecznej osoby starszej dokonuje się poprzez aktywną obecność w akceptowanych relacjach.

Jeszcze inny wątek badań odnosi się do potrzeby romantycznej bliskości oraz więzi przyjacielskich. Wyniki badań pokazują, że obecnie tożsamość w starszym wieku nie jest już definiowana przez tradycyjne obowiązki rodzinne, coraz częściej opiera się na autonomii i świadomym kształtowaniu relacji. Ważnym zagadnieniem okazała się także wspólnotowa przynależność i zaangażowanie seniorów. Przynależność nie tylko zaspokaja potrzebę kontaktu, ale także wzmacnia poczucie wartości, uznanie społeczne. Jednak w wymiarze relacji z innymi może mieć także miejsce bariera relacyjna utrwalająca poczucie nie przynależności, czy też poczucie osamotnienia. Tożsamość osób starszych może być także tożsamością wycofanych, świadomie dystansujących się.

Kolejny analizowany obszar zagadnień dotyczył osób starszych w relacji do świata społecznego. Ten społeczny kontekst relacji stanowi zdaniem Autorki (...) „zwięźczenie trójwymiarowej analizy znaczeń starości w odniesieniu do tożsamości społecznej osób starszych” (s. 225). Przeprowadzone rozmowy z seniorami dostarczyły interesującego materiału, który Autorka określiła jako „oddziaływanie społecznych ram”, „siła języka (...)” oraz „przesuwanie granic oczekiwań” (s. 226). Jednym z ryzyk społecznych ram może być społeczne klasyfikowanie osób starszych poprzez wieki, co w konsekwencji prowadzić może do marginalizacji, a nawet wykluczenia społecznego. Narracje osób pokazują siłę języka, jako narzędzia który nie pełni jedynie funkcji komunikacyjnej, ale stanowi o społecznej tożsamości osób starszych: język pozwala na negocjacje znaczeń, stanowi narzędzie określania przynależności społecznej, przyczynia się do konstruowania tożsamości społecznej w starości. Podsumowując zaprezentowaną wyżej trójwymiarową analizę znaczeń

starości opartą na narracjach seniorów należy zwrócić uwagę na wielowymiarowość relacji osób starszych, w których dokonuje się konstruowanie ich społecznej tożsamości.

Pozytywnie oceniam kolejny rozdział analityczny „Konstruowanie tożsamości społecznej osób starszych – wnioski z badań i dyskusja”, który stanowi niejako ukoronowanie przeprowadzonych analiz. Autorka nawiązuje w nim do problemu badawczego, podejmuje próbę konstruowania tożsamości społecznej osób starszych. Zdaniem Autorki „Tożsamość społeczna nie jest (...) trwałą cechą jednostki, ale procesem relacyjnym, kształtowanym na styku osobistych doświadczeń, refleksji i społecznych interakcji, w którym kulturowe wzorce i społeczne definicje starości odgrywają istotną rolę” (s.278). Doktorantka z ostrożnością podchodzi do wnioskowania mając świadomość, że materiał empiryczny oparty na badaniach jakościowych ma pewne ograniczenia jeśli chodzi o wyciąganie wniosków. Cenne spostrzeżenia badawcze wynikające z analiz Autorka zestawia z wynikami badań innych autorów, co pożytyuję za dodatkowy walor pracy. Propozycja strategii tożsamościowych podejmowanych przez osoby badane i ich omówienie, to kolejny pozytywny aspekt prezentowanej pracy. W moim odczuciu treści zaprezentowane zarówno w warstwie teoretycznej, jak i empirycznej, a także uogólnienia mające charakter optymistyczny, pozytywnie Czytelnika nastrajają do starzenia się i starości. Przyznaję, że takie przekonanie i takie odczucia mi towarzyszą.

Zwieńczeniem rozprawy doktorskiej jest zakończenie, które jest miejscem prezentowania osobistych refleksji wynikających z badań i raczej niekonfrontowanych już z literaturą naukową. Spostrzeżenia Autorki będące pokłosiem przeprowadzonych badań odnośnie zmieniającego się współcześnie znaczenia starości w kontekście tożsamości społecznej osób starszych, a także Jej osobiste przemyślenia powstałe na kanwie uzyskanych wyników są interesujące i zasadne. Niech inspiracją dla Czytelnika będzie tekst Autorki zamykający dysertację: (...) dzisiejsza starość coraz częściej jest nie tyle przeżywana, ile aktywnie tworzona, pozostając w nieustannym procesie” (s.313).

Załączona bibliografia sporządzona została w sposób staranny, zgodnie z wymogami. Oprócz literatury polskiej, Autorka korzystała w pracy z licznych pozycji anglojęzycznych, co postrzegam jako dodatkowy walor pracy. Praca napisana jest ładnym stylem, choć zdarzają się drobne błędy w postaci tzw. literówek, czy też niedociągnięcia interpunkcyjne.

Reasumując chcę podkreślić, że przeprowadzone przez Doktorantkę wśród seniorów badania o charakterze jakościowym stanowią interesujący i wartościowy materiał naukowy. Doktorantka podjęła inicjatywę badawczą w obszarze – jak dotąd – mało rozpoznany w literaturze gerontologicznej mianowicie: konstruowania tożsamości osób starszych w kontekście zmieniającego się współcześnie znaczenia starości. Uzyskane wyniki pomnażają wiedzę na temat funkcjonowania seniorów we współczesnym społeczeństwie, ale także wnoszą nowe i przydatne treści nie tylko dla seniorów i ich jakości życia w starości, ale także ich rodzin, a w szczególności opiekunów osób starszych.

Konkluzja

Przedstawiona mi do recenzji rozprawa doktorska Pani Magister Agnieszki Wróbel „Zmieniające się współcześnie znaczenia starości a tożsamość społeczna osób starszych” stanowi nowatorskie podejście do rozwiązania problemu naukowego i spełnia wymogi obowiązującej ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki. Na tej podstawie składam Radzie Dyscypliny Nauki Socjologiczne UAM wniosek o dopuszczenie Pani Magister Agnieszki Wróbel do dalszych etapów procedury doktorskiej.

Białystok, 28.02.2026.

Dr hab. Małgorzata Halicka, prof. UwB